

van regelgeving voor het Nederlands. Radermachers eigen bijdragen in het *Album J. Rotarii* betreffen onder andere een familiekroniek en ontwerpen voor bijdragen aan *alba amicorum* van vrienden en familieleden.

In Johan Radermachers bijdragen aan de *alba amicorum* van Emanuel van Meteren (1576), Abraham Ortelius (1578) en zijn zoon Samuel (1602) treffen we ook zijn *symbolum* aan: een combinatie van een motto en een afbeelding. Dergelijke *impressa* of deviezen waren onder humanisten een veelbeoefend literair genre. Het onderzoek naar het *symbolum* van Radermacher is van belang om 'de betekenis te achterhalen, en zodoende daarin toespelingen op te sporen die ons toegang geven tot zijn denken en voelen' (45); vandaar de aandacht ervoor in hoofdstuk drie. Radermachers motto is tevens de titel van dit boek: 'bonis in bonum', een kernachtige weergave van Romeinen 8:28, 'alles keert ten goede voor hen die God liefhebben'. Radermacher heeft levenskracht gevonden in vertrouwen op Gods voorzienigheid en verwoordt dit op typisch humanistische wijze in een spreuk. Het *symbolum* geeft daarmee inzicht in Radermachers levensovertuiging, waarin calvinistische vroomheid en koopmanschap eng verweven zijn, want het Godsvertrouwen is ook in handelsaangelegenheden groot. Het is een mooi voorbeeld van hoe, ondanks gebrek aan bronnen, via een onderzoek naar het persoonlijke motto toch nog meer bekend wordt over iemands levensinstelling.

De uitgebreide bijlagen — stambomen, bronnen- en literatuurlijst en register — maken dit boekje geschikt voor vervolgonderzoek. Bostoen zelf maakt niet alle hooggespannen verwachtingen waar, maar slaagt erin de persoon van Radermacher tot leven te wekken. Helaas sluit het werk af met een herhaling van een reeds eerder geciteerde karakterschets van Johan Radermacher de Oude van de hand van zijn dochter, 'waaraan we met al onze moeizaam bijeengesprokkelde gegevens niet kunnen tippen' (59) — een zwakgebod dat getuigt van valse bescheidenheid.

Ruud van den Berg

V. Enthoven, *Zeelanden de opkomst van de Republiek. Handel en strijd in de Scheidedelta, ca. 1550-1621* (Dissertatie Leiden 1996, Leiden: Luctor et victor, 1996, xi + 449 blz., f40,-, ISBN 90 803045 1 4).

De weergalozе handelsbloeі van Holland in de Gouden Eeuw heeft altijd tot de verbeelding gesproken. De stagnerende handel van Zeeland is in het vergeetboek geraakt. Toch heeft Zeeland bij de expansie van de Hollandse wereldhandel een belangrijke rol gespeeld. De geschiedschrijving heeft zich echter beperkt tot enkele vaste loopjes. Zo is beklemtoond hoe weinig de Zeeuwse handel tegen de Hollandse overmacht vermocht. Zo is benadrukt hoe de Zuid-Nederlandse kooplieden Zeeland als doorgangshuis gebruikten en zich in Holland nestelden. Zo is gememoreerd hoezeer de Zeeuwse handel profiteerde van de afgrendeling van het Zuid-Nederlandse achterland. J. I. Israel heeft in *Dutch primacy in world trade 1585-1740* (Oxford, 1989) de uiteenlopende belangen van Holland en Zeeland zwaar aangezet. Het wachten was op een gedetailleerd onderzoek; het onderhavige boek vormt daarom een welkome aanwinst.

De auteur neemt terecht een lange aanloop. Walcheren zou omstreeks 1550 minder als voorhaven van Antwerpen hebben gefunctioneerd dan als zelfstandig overlaadstation tussen Noordoost-Europa, het Balticum, en Zuidwest-Europa, Frankrijk en het Iberisch schiereiland. De handel draaide om drie producten: vis, zout en wijn. Vlissingen en Veere richtten zich op de visexport naar het Zuiden, Amemuiden legde zich toe op de raffinage van zout uit zuidelijke streken en Middelburg fungeerde als stapelplaats van Franse wijnen. Door de Opstand, niet

door de crisis van Antwerpen, veranderde het schouwtoneel volledig. Walcheren had ernstig te lijden van de krijgsverrichtingen, de watergeuzen, de handelsbelemmeringen en de godsdiensoorlogen in Frankrijk. De handel in vis, zout en wijn verplaatste zich voor een groot deel naar Holland. Zeeland moest zich heroriënteren.

Walcheren wist echter mee te profiteren van de expansie van de Hollandse handel. De komst van veel Zuid-Nederlandse koop- en ambachtslieden en Engelse handelslui, zoals de *merchant adventurers*, gaf een enorme impuls. De handel met het Middellandse-Zeegebied ging door verzet tegen graanexport bijna geheel aan de Zeeuwse neus voorbij. De handel met Azië viel gedeeltelijk in Zeeuwse handen; de winst van de VOC stelde tot 1620 echter teleur en kaapvaart bracht het meeste geld in het laatje. De handel met het Atlantisch gebied, zeker met West-Afrika en de noordkust van Zuid-Amerika, leverde meer voordeel op. In West-Europa concentreerde Walcheren zich op de handel met Frankrijk, ondanks het oorlogsgeweld, met Engeland, ondanks de handelsnijd, en bovenal met de Zuidelijke Nederlanden. Door de blokkade van de Vlaamse kust en de Schelde slaagde Walcheren erin het scheepvaartverkeer met de Vlaamse havens onder controle te krijgen en zich tot overslaghaven van Antwerpen te ontwikkelen, dat zich na 1585 geleidelijk herstelde van de economische klap. Het Spaanse embargo van 1598, de Franse en Engelse neutraliteit na 1598/1604 en het Bestand van 1609 betekenden een zware slag voor de Zeeuwse handel. Het vertrek van talloze Zuid-Nederlandse kooplui met hun handelsrelaties naar Holland en het vertrek van de *merchant adventurers* met hun wol- en lakenstapel uit Middelburg naar Delft verergerden de moeilijke tijd die na 1621 voor Zeeland aanbrak, ondanks de greep op de Zuidelijke Nederlanden.

De auteur acht de konvooien en licenten, waarnaar hij aan de hand van het archief van de Zeeuwse Rekenkamer uitvoerig onderzoek heeft verricht, voor Zeeland van cruciaal belang als economisch en maritiem wapen. Zij maakten een gerichte tarievenpolitiek mogelijk, ten faveure van de eigen en ten nadele van de vijandelijke, neutrale en geallieerde handel en nijverheid. Zij fungeerden als smeerolie voor het krijsbedrijf ter zee. En zij verminderden door de noodzaak van een blokkadevloot het gevaar van de Duinkerker kapers. De economische en financiële voordelen van de handel op de vijand stonden echter op gespannen voet met de militaire nadelen; Zeeland betoonde zich voor dit gevaar door zijn ligging veel beduchter dan Holland. De kaapvaart fungeerde als aanvullende inkomstenbron; de opbrengst bleef echter ver achter bij de verwachtingen.

De auteur beklemtoont gedurig de nauwe relatie tussen handel, oorlogvoering, belastingheffing en kaapvaart. Enerzijds had de handel zwaar te lijden van de oorlogvoering, die zelfs leidde tot een economische heroriëntatie; anderzijds hield de handel via de belastingheffing de oorlog gaande. De kaapvaart schraagde de oorlogvoering, de concurrentiepositie en de financiering van de strijd ter zee. De auteur benadrukt in de inleiding en conclusie tevens de symbiose tussen overheid, oorlogvoering en particuliere ondernemers. De stedelijke elite steunde de handel door middel van de oorlogvoering, de tarievenpolitiek, de blokkadepolitiek, de stroom gerichte maatregelen en de deelname aan de handel en investeringen. De ondernemers droegen hun steentje bij door initiatieven te ontplooiën, investeringen te doen, belastingen te betalen en kaapvaart te bedrijven. De symbiose zou volgens de auteur de opkomst van de Republiek tot grote mogendheid en centrum van de wereldhandel verklaren. De ideeënwereld van J. I. Israel waart onmiskenbaar in de studie rond; de auteur loopt zelfs te veel aan diens leiband.

Het belang van dit boek is niet aan twijfel onderhevig; het voorziet in een lacune. De waarde lijkt mij primair te liggen in de enorme hoeveelheid materiaal die over de Zeeuwse handel en scheepvaart bijeen is gebracht. Dit wordt deels aanschouwelijk gemaakt in de vorm van tabellen en grafieken. De auteur heeft kosten noch moeiten gespaard om zoveel mogelijk details boven water te halen. Dit materiaal illustreert keer op keer hoe weinig betrouwbare kwantitatieve

gegevens ter beschikking staan; veel conclusies zijn in mijn ogen niet meer dan aannemelijke hypothesen. De vraag naar de feitelijke omvang en het relatieve gewicht van de verschillende handelsstromen blijft voor de aandachtige lezer onbeantwoord. Hetzelfde geldt voor de frequentie en amplitude van de golfbewegingen in de handelsstromen, die voortvloeiden uit de politieke en economische instabiliteit van het tijdvak. De auteur treft weinig blaam; hij moet roeien met de riemen die hij heeft. Het oogmerk aan de hand van de konvoeien en licenten de ontwikkeling van de Zeeuwse handel op lange termijn te schilderen moest hij al snel laten varen.

De auteur valt wel aan te rekenen dat hij regelmatig boudere uitspraken doet dan het lacuneuze bronnenmateriaal toelaat. De betekenis van de konvoeien en licenten wordt systematisch overschat; de auteur wijst deze zelfs aan als het belangrijkste instrument in de strijd tegen de vijand (150,123) en als een onmisbare factor voor de overleving van de Republiek (352). Toch brachten zij lang niet voldoende op om de oorlog ter zee, hoe gebrekkig ook, te financieren; er moest uit andere bronnen veel geld bij. De oorlogvoering vond bovendien tot het Bestand primair te land en niet ter zee plaats. Het overleven van de Republiek vloeide, naast andere factoren, eerder voort uit de weergaloze handelsbloei dan uit de belastingen op de internationale handel; dit komt beslist niet op hetzelfde neer. De auteur acht de kaapvaart vanwege de ontoereikende konvoeien en licenten van levensbelang, hoewel hij moet toegeven dat deze nauwelijks geld in het laatje bracht. De economische lotgevallen van Walcheren en Antwerpen worden in verregaande mate van elkaar gescheiden; hingen zij niet veel nauwer met elkaar samen dan de auteur aanneemt? Waarom kwam de handel in vis, zout en wijn grotendeels in handen van Holland terecht, terwijl dit gewest aan hetzelfde oorlogsgeweld blootstond als Zeeland?

Ten slotte blijft ook de symbiose tussen overheid, oorlogvoering en particuliere ondernemers, die de politieke en economische opgang van de Republiek zou verklaren, niet meer dan een hypothese. Deze wordt in de inleiding en conclusie geponeerd, maar niet uitgewerkt en aannemelijk gemaakt. Men krijgt de indruk dat de stelling te elfder ure aan het boek is toegevoegd. De problematiek van de staatsversterking en wereldhandelspositie van de Republiek vereist afzonderlijke en degelijker behandeling. Het werk bevat heel wat ontspoorde zinnen en andere onvolkomenheden die op grote haast duiden; men mag hopen dat zij in de handelseditie ontbreken. Deze studie verdient een fraaie vormgeving.

G. de Bruin

C. M. O. Verhas, *De beginjaren van de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland* (Dissertatie Leiden 1997, Algemeen Rijksarchief Publikatierreeks V; Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1997, 186 + 255 blz., ISBN 90 800916 6 9).

In de afgelopen decennia is de Grote Raad van Mechelen het onderwerp van veel publicaties geweest. Inmiddels is ook een gedegen basis gelegd voor onderzoek naar het college dat in 1582 in Holland — en vanaf 1587 eveneens in Zeeland — het Mechelse verving. Bovendien heeft Christel Verhas met haar Leidse proefschrift een belangrijk onderdeel ontward uit het complexe staatsvormingsproces dat zich hier te lande door het uitbreken van de Opstand voordeed. Haar werkzaamheden maken deel uit van een in 1992 gestart project dat de rechtspraaksgeschiedenis van diverse soevereine Europese rechtbanken aan een ruimer publiek bekend wil maken. Onderhavig resultaat voldoet daaraan op tweeërlei wijze. Allereerst met een introductie over de vorming en werking van de Grote Raad; daarna volgen 1094 regesten, die in hun grote variëteit meteen uitnodigen tot verder onderzoek.